

KRITIKAPÁLYÁZAT

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

„Miért fáj ma is” (Az ismeretlen József Attila)
Szerkesztette Horváth Iván és Tverdota György
Balassi Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,
1992. 502 oldal, 490 Ft

I

KÖLTŐNK ÉS KÓRJA

A közelmúltban vaskos kötet jelent meg József Attilától és József Attiláról. A könyv tartalma indokolja (részben legalábbis) az alcímet, hiszen több, a nagyközönség számára eddig teljesen ismeretlen pszichoanalitikus jellegű József Attila-írás is napvilágot látott e kötetben. A szövegeket tizenegy szerző tizenegy tanulmánya kíséri.

Bírálatunkat tehát – a kötet felépítésének megfelelően – két különböző részre kell bontanunk: előbb a szövegkiadásról, majd a tanulmányokról kell szólnunk. Előre kell bocsátani, hogy bár különálló tanulmányokról van szó, a legtöbb szerző felfogása, megközelítése bizonyos tekintetben hasonló.

A kötet szerkesztői számára érezhetően lelkiismereti problémát jelent az igen intim szövegek közzététele. Nyilvánvaló ez az előszóból és Tverdota György a SZABAD-OTLETEK-ről szóló tanulmányából is, amelynek fő kérdése: „Vállalkozzunk-e az írásmű közzétételeire vagy sem?” Így van ez, annak ellenére, hogy a SZABAD-OTLETEK már két éve, a mostanival megegyező szöveggel megjelent az Atlantisz Kiadónál. A megjelentetés mellett szólt az Atlantiszénál korábbi, megbízhatatlan szövegű kiadások által kikényszerített állapot is: „Nincs választás előttünk: egy keskeny párkányon kell végigmennünk. Nem az a kérdés, hogy közzétegyük-e József Attila e bizalmasnak tekintett iratait. Azok közzétételnek. A kérdés legföljebb ez: viszonylag megbízható (kritikai) kiadásban, megfelelő magyarázatokkal kísérve is megjelennek-e? Erre a kérdésre csak egy becsületes válasz adható.” Mindezek ellenére nehéz szívvel bocsátják az olvasó elé a SZABAD-OTLETEK-et és a többi hasonló

jellegű szöveget. Miért? Külön kell itt választanunk két kérdést – egy erkölcsit és egy esztétikai. Az előbbi: mi volt József Attila szándéka e szövegekkel? Orvosi dokumentumok vagy önanalízisek ezek, irodalmi művek, netán önvallomások, esetleg mások? Mint Tverdota György kimutatja, a lehetőségek közül egyiket-másikat kizárhatjuk (így nem valószínű, hogy Gyömrői Edit vagy más analitikus számára készült volna a SZABAD-OTLETEK), de még így is eldönthetetlen marad a kérdés; nem ismerjük József Attila szándékát (ha egyáltalán volt ilyen) ezen írásokkal kapcsolatban. A közzétételt leginkább az indokolhatná, ha irodalmi vagy legalább „irodalmi jellegű” alkotásnak lehetne tekinteni a SZABAD-OTLETEK-et (és vele együtt a többi írást is). Éppen ez indíthatja Tverdota Györgyöt arra, hogy megpróbálja meghatározni ezen írás műfaját. Ódzkodik attól – úgy tűnik, jogosan –, hogy szürrealista költeménynek tartsa; elfogadhatóbb számára a napló (szinte meghatározhatatlanul tágan értelmezett) irodalmi jellegű műfaja. Ezzel a probléma megoldottnak is tűnik számára: ha egy írásnak műfaja van, akkor az ezzel irodalmi alkotásnak tekinthető.

Ha tehát az erkölcsi kérdésre nem lehet (nem tudunk?) választ adni; nem ismerjük a költő szándékát, jön a másik kérdés, az esztétikai: miként olvassuk a művet? Tverdota György válasza: irodalmi alkotásként (is) – elfogadhatónak tűnik számunkra, még akkor is, ha a hozzá tartozó műfaji megjelölést kissé erőltetettnek érezzük. Mindenki maga ellenőrizheti e válasz jogosságát: a SZABAD-OTLETEK sok pontján valóban irodalmi hatást gyakorol olvasójára, és e hatás jelenléte tapasztalható a többi szövegnél is – legritkábban talán a RAPAPORT-LEVÉL-ben.

A szövegek kiadását tehát az önmagukban is elégséges, említett gyakorlati indokok mellett részleges irodalmi értékük is indokolja. Fontos azonban látnunk, hogy ezen írások nem tekinthetők egyenértékűeknek az egészszé formált versekkel.

Mint már említettük, közös vonások fedezhetők fel a kötet tanulmányainak nagy részében. Ez akár dicséret is lehetne, hiszen ez a közösen való megjelentetést indokolja, most azonban egy negatív jelenségre kell felhívniunk a figyelmet. Ez pedig az, hogy majd

minden szerző elsődlegesnek tartja az életrajzot (azon belül is a betegséget, kisebb részben a kommunista párttal való kapcsolatot) a költészethez képest. Nem csupán arról van szó, hogy jelen kötet inkább a betegség rejtélyének megoldásán fáradozik, hanem a szerzők többségének egy – véleményünk szerint – szemléletbeli tévedéséről; arról nevezetesen, hogy az emberből (a beteg emberből) akarják megfejteni a költőt, a költészetet.

Jó példa erre a tévedésre Bagdy Emőke tanulmánya, amelyben a pszichológus az Illyés Gyuláné által József Attiláról (főleg) felvett Rorschach-tesztet elemzi, veti össze a versekkel. Így jellemzi módszerét a szerző: József Attila válaszainak megértéséhez „kiegészítő támpontokra volna szükségünk. Ehhez ún. *amplifikációs (jelentésküerjesztő) műveletek segíthetnének hozzá. Ha élne, megkérhetnénk a költőt, hogy szabadon társítsa hozzá a Rorschach-próba »nő-válasz« tartalmához azokat a gondolatait, érzéseit, amelyek »éppen most« felbukkannak benne. Erre az *amplifikációra azonban most nincs módunk. A kínálkozó »információkiszélesztési« lehetőség azonban rendelkezésünkre áll: költésze olyan »történeli tár«, amelyben fellelhetjük az *amplifikációs irányokat. [...] A versekben továbbvezető szálak a mélyebb, történeli (lélektörténeli!) vonulatba vezetnek.*”**

Hogyan folyik le ez az elemző eljárás? A szerző veszi József Attila egyik válaszát, asszociációját, keres hozzá egy versidétet, majd annak „tartalmát” leírva már elemezte is az asszociációt. Eközben teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy mikor keletkezett a vers, így az 1937-es teszthez 1922-es költeményt is felhasznál bizonyító anyagul, teljesen önkényesen választ a versek közül (például a „nagyon kedves női fej” asszociációhoz csupán az AZ A SZÉP RÉGI ASSZONY-t idézi sok más lehetséges közül), valamint rendkívül esetlegesen társít verseket József Attila válaszaihoz (így például az „egyiptomi szobor” asszociációhoz elégségesnek találja, hogy egy József Attilaversben a „szoborasszony” szó olvasható, s ezek után már e vers fényében elemzi a választartalmat). Az elmondottakból is látható, hogy a szerző számára csupán pszichológiai anyagul szolgál a vers; az életrajz megfejtese a fő, sőt az egyedüli cél. (Arról nem is beszélve, hogy – mint láttuk – az ismertett módszer erre is

alkalmatlannak látszik. Az irodalmi mű ilyen módon való felhasználása teljesen figyelmen kívül hagyja annak lényegét, „irodalmiságát”. Úgy véli, a verset egyetlen erő alakítja: a költő egyéni élete. Az irodalmi hagyomány, a szöveg irodalmi célja nem. Ez a módszer – úgy mondhatnánk – túlzottan is komolyan veszi az irodalmi eszközöket, azokat mindig a költő személyes pszichikumának termékeként kívánja értelmezni.) Ez az elemzés annyira esetleges, hogy József Attila választartalmához akár Petőfi verseiből is kereshetnénk idézeteket, majd azután következtetéseket vonhatnánk le – de mire vagy mire nézve?

Méltánytalan lenne itt azonban csak Bagdy Emőke tanulmányáról beszélni. Mások is az életrajzot (betegséget) tekintik elsődlegesnek, mindenhatónak. Garai László is József Attila élettörténetében keresi költészetének egyik korszakhatárát. És hiába mondja Nemes Livia: „*Csak versei halhatatlanok*”, ő is a halandót elemzi. Tanulságos lehet Valachi Anna József Attila és Rapaport Samu, a beteg és az analitikus viszonyát elemző írása egy analitikus számára. A szerző azonban bizonyára nem esettanulmányt akart készíteni, hanem József Attiláról, a költőről kívánt valamit fontosat mondani. A betegséget is elemző szerzők közül a legkevésbé talán Szőke György követi el e hibát; neki több olyan megfigyelése, megállapítása van (például a gyermek-férfi kettősség elemzése), amely magukból a versekből következik.

Mondhatjuk persze, hogy ezek a tanulmányok nagyon is fontos problémával foglalkoznak, hiszen József Attila élete, betegsége és főleg halála „közvagyonná” vált. Igaz lehet ez, hiszen az értelmiség számára sok minden nyert szimbolikus értelmet ebből az életrajzból. De hiszen nagyon sokak élete kaphatott volna ilyen szimbolikus tartalmat a XX. században. Sokaknak fáj nagyon, de így senki más nem tudta leírni ezt:

*„Mint fatutaj a folyamon,
mint méla tót a tutajon,
száll alá emberi fajom
némán a szenvedéstől –
de én sírok, kiáltozom:
szeress: ne legyek rossz nagyon –
félek a büntetéstől.”*

Önbecsapás volna azt hinni, hogy József Attila élete önmagáért lett szimbolikus: költészetének ereje tette azt.

Az életrajz az ő esetében – e kötet tanúsága szerint is – nagyon gyakran akar fölébe kerülni a versnek. Miért következik ez be?

Részben a líra, a líraiság jellegéből adódik az, hogy a költői életmű könnyebben lesz efféle torz szemlélet áldozata. Az olvasó könnyen beleeshet abba a csapdába, hogy azonosítja a költőt (a valós személyt) azzal a képpel, amely a költészet olvasásakor kibontakozik előtte. A regény- vagy drámaíró személyiségét nagyon ritkán vélük közvetlenül felfedezni a regényben vagy a drámában. A líra lényegéből fakadóan a befogadó úgy érzi: egy személy, egy én szól hozzá, kommunikál vele. Ez a személyesség, mondhatnánk „emberi” kontaktus, azt sugallja, hogy a költészetből sugárzó én azonos a valóddal, a hús-vér emberrel. (Ha így lenne, jogosan kapna az életrajz perdöntő szerepet a kutatásban.) Az előbbi azonban több, kevesebb és más is. Ez az életrajz esetlegességeitől megfosztott, az irodalmiság törvényei által is alakított, a költő akarától függetlenül, nagy részben az olvasó által formált kép. Az előbb említett hibás azonosítás József Attila költészetének esetében (annak nagyon erősen személyes volta miatt) még vonzóbb lehet a befogadó számára, mint más költőknél.

Ilyen értelemben is igaz az, amit József Attila a SZABAD-ÖTLETEK-ben ír, megkülönböztetve magát a verseiből kirajzolódó éntől:

*„a Rubin azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen
a verseid te vagy
a verseim nem én vagyok* az vagyok én, amit itt
írok”*

Németh Andor így írja le egyik, 1936-os, nyilvános vitáját a költővel: „József Attila azt fejtegette, hogy a költemény alapanyaga – nem a tartalma, hanem a kiváltó oka, ami a költőt alkotásra készítette – rendszerint igen triviális esemény, mit a művészet fennköltté vagy magasztossá alakít át. Hogy példával is szolgáljon, legszebb költeményeinek egyikén mutatta ki, milyen szánalmas és kicsinyes emberi dolgok foglalkoztatták, miközben írta. [...] Hazamenet szemére vettem érvelését.

– En csak arról beszélhetek, amit tudok – felelte József Attila. – En azt az egyet tudom, hogy amikor

verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni attól, ami szorongat. Engem csak ez érdekel. Az életem.

– Engem viszont – feleltem neki – csak a költészet érdekel. Nekem – s erről meg vagyok győződve, mindenkinek – teljesen közömbös, milyen szekérics folyamatok vannak a verseid mögött. Elményed csak akkor válik értéké, amikor műalkotássá érik, vagyis elveszti élményjellegét.” Ami az irodalmi értéket illeti, bizony Németh Andorral érthetünk egyet. (Alkotáslélektanilag persze nagyon érdekes lehetett József Attila előadása.)

Eros Ferenc tanulmánya József Attila „freudomarxizmusáról” szól. A szerző szerint ez József Attila költészetében is megnyilvánult, példaként az 1934-es ESZMÉLET 6. szakaszát idézi:

*„Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ – ég, hevíl
s te lelkedet érzed, a lázat.
Rab vagy, amíg a szíved lázad –
úgy szabadulsz, ha kényedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.”*

Nagyon is kétségesnek érezhetjük azt a gondolkodásmódot, amely a „belül” szó hallatára csak a freudizmusra, a „kívül” szó pusztá emlitésére pedig a marxizmusra tud gondolni. A szakasz második fele ugyancsak cáfolja a freudomarxizmus teóriáját, hiszen e négy sor egyfajta ideológia-, izmusellenes felfogásra utal. Megerősíti ezt a vers 10. szakasza is:

*„Az meglelt ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor – ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.”*

1934 elején József Attila már – versei tanúsága szerint – nem tekinthető marxistának, freudista pedig talán sohasem volt; bár freudij gondolatokat, fogalmakat felhasználó még utolsó verseiben is

A kötet két tanulmánya (Horváth Iván:

JÓZSEF ATTILA ÉS A PÁRT, Nagy Csaba: MIÉRT NEM Ó?) a verseket nem keveri bele elemzésébe. Lehetne ez a szerzők hibája is, szerintünk inkább érdeme. Ezek nem József Attila költészetének megértését segítik, hanem a korhangulat és József Attila befogadástörténete szempontjából tanulságosak.

Minden kritika ellenére azt mondhatjuk, hogy Horváth Iván, Stoll Béla, Szőke György és Tverdota György szöveggondozó munkája eredményeként színvonalasan valósult meg a szerkesztők egyik célja: „*Most először válik lehetővé, hogy a költő pszichoanalitikus orientációjú összes feljegyzése hiánytalanul, megfelelő jegyzetekkel és magyarázatokkal kísérve felkerülhessen a kutató, a tanár, az érdeklődő olvasó könyvespolcára.*” Még a kötet 490 forintos árát is szerencsésnek mondhatnánk bizonyos értelemben. Így – különösen a mai pornókönyvárakat közepe – senki sem fogja pornóként olvasni József Attila pszichoanalitikus írásait. Remélhetőleg az olvasó nem a versek helyett, hanem azok mellett veszi kezébe ezeket a szövegeket.

Ifjabb Janser Frigyes

II

AZ ANGYAL ÁRNYÉKA

József Attila költői életműve, verseinek összessége – körülbelül A SZÉPSÉG KOLDUSA törzanyagától számítva – úgy is tekinthető, mint egyetlen, egybefüggő műalkotás; a költő életének tényeit objektív okokból keletkező és feltételezett (a hipotézis szerint érthető és megismerhető) célok felé tartó jelenségrendszernek tételező törvényegyettes költői makettje. József Attila költői fejlődésével párhuzamosan egyre tudatosabban törekedett arra, hogy létállapotairól pontos, egymáshoz is kapcsolódó, ugyanakkor az élet tényeit bizonyos munkahipotézisek szerint szemlélő és játékos elemekkel szerveződő „beszámolókat” készítsen; olyan szövegeket, amelyekben a véletlennek szinte semmilyen szerepe sem lehet, és – mintegy ennek ellenhatása, viselkedésbeli komplementereként – a lehetőségét is kizárja a megalkuvás érdekekhez igazodó formáinak. A versekből ily módon kép-

zódott önszervező, lineáris szerkezet egyúttal arra is magyarázatot ad, hogy hogyan lett József Attila halála után „három nap alatt” a legnagyobb magyar költővé. Mindaddig, amíg életben volt, amíg újabb műveket lehetett várni tőle, életműve ismerői számára a versekből szerveződő „metamű” a befejezetlenség érzését sugallta. Halála után egy csapásra megváltozott a helyzet: a műalkotás tárgyát képező objektív jelenségegyüttes – önnön létezése – befejeződött, és ezzel megismerhetővé vált (természetesen annak a filozófiai gondolkodásmódnak a vélekedése szerint, amelyet a költő élete végéig helytállóan fogadott el). A megismerés útjában nem állt semmi más, csak a tények feltárásában mutatkozó hiányosságok, az egyes jelenségek között fennálló összefüggések felismerésének gyengesége és hézagossága. Természetes dolog, hogy a felismerés („József Attila a legnagyobb magyar költő”), és a következtetés („J. A. költészetének olyan közvetlen kapcsolódási pontjai vannak élete eseményeihez, amelyek ismeretének hiányában a költői mű is csak töredékesen értelmezhető”) olyan mérvő nyomozómunkára ösztökélte az életmű ismerőit és kutatóit, amilyenre a magyar (de meglehet, a világ-) irodalomban még nem volt példa. A József Attila életével és munkásságával foglalkozó kötetek nagyobb helyet foglalnak el a polcomon Jókai összes műveinél, pedig gyűjteményem korántsem nevezhető teljesnek.

Mű és élet eme rendkívüli összekapcsolódása eredményezi azokat az elméleteket, amelyek szerint József Attila élete törvényszerűen vezetett elmebetegséghez, erőszakos halálhoz. Közönséges logikai csapda ez. Minthogy az élet eseményei alapján készült műalkotás a célorientált folyamat vonásait viseli magán – hogyné, hiszen a költészet célra irányuló teremtő tevékenység –, az ember hajlamos azt a következtetést levonni, hogy – miután a mű elemei között „kemény” összefüggések, oksági láncolatok mutatkoznak – az életbeli események is szigorú oksági törvények szerint szerveződtek, és vezettek a végső szakaszig, ami (általános világismertünk szerint) lebomlás és pusztulás kellett hogy legyen. Ha azonban megpróbálkozunk egy furcsa eljárással, és *akárhol* megszakítjuk a művek láncolatát (a hozzá kapcsolódó élet-

rajz eseménysorával együtt), arra a meglepő következtetésre juthatunk, hogy így is zárt, fölívelő és lehanyatló szakaszra bontható, fatalis tragédiához vezető életművet és mű-életet kapunk eredményül. Természetesen felül kell emelkednünk azon a hiányérzeten, amit a spekulatív vég utáni nagy művek nemléte okoz bennünk, akik ismerjük ezeket a műveket.

Ennyi és nem több a sorsszerűség a József Attila életében valóságosan bekövetkezett tragédiában. Ez az elemző spekuláció vezetett oda, hogy az irodalmi közvélemény első perctől kezdve pillanatnyi megingás nélkül hitelt ad annak a haláláról készült jegyzőkönyvnek, amelyet az eset után három héttel, a nem helybéli csendőrparrancsnok szabadsága alatt a helyettese állított ki, amelyben nincs két olyan vallomás, amely ne zárná ki egymást, és amelynek koronatanúi: két, csendőrök által megfélemlített gyerek, akik a vak-sötétben, a kivilágítatlan átkelőben biztosan nem láthattak semmit. A fent vázolt folyamat ismeretében nyugodtan állíthatom: József Attila életének bármelyik szakaszában, bármilyen körülmények között bekövetkező halálát ugyanilyen kritikátlan fatalizmussal fogadta volna a közvélemény.

Könnyen azonosíthatók azok a folyamatok, amelyek József Attila életrajzának átalakulásában kirajzolódnak. A *folklorizálódás*, a valós események átváltozása és feldúsulása mesés elemekkel rendkívül rövid idő alatt át-lényegítette az életrajz valóságos eseményeit, epizódjait, természetes konzekvenciáit. A tengerentúltra vándorolt apa, az anya, aki „éjszaka font, nappal mosott”, a gonosz mostoha (itt: öcsödi nevelőszülők), mesés-kalandos szegénység, a váratlan felemelkedés „hires emberré”; mind-mind mesebeli motívum. Az életrajz adatainak pontosítása ezen az alapvető jellegen szemernyit sem változtat. Kiderülhet, hogy a „Mama” azért mosott éjjel, mert nappal ponyvaregényeket olvasott; hogy a költő nem úgy halt meg, ahogy a folklorizálódott történet végződik: kezében vörös zászlóval (más változat szerint a BIBLIÁ-val) szembefut a gyorsvonattal, hanem tisztázatlan körülmények között egy álló tehervonat kerekei alá esik; a *figurák* ennek ellenére megmaradnak mesebelieknek, csak sematikus mesehősből árnyaltan ábrázolt mesehős-

sé válnak. Valódi önmagukhoz soha többé nem kerülhetnek közelebb: az irodalmiasodás egyirányú folyamata.

Szinte felmérhetetlen ezért a jelentősége egy olyan, viszonylag nagy tömegű, József Attilától származó kéziratgyűttesnek, amelyet csak létezésében – és nem szövegében – folklorizált a szakirodalom és az érdeklődő olvasóközönség. Természetesen ismertük a szóban forgó kéziratok létezésének tényét, de a szövegeknek csak töredékéhez lehetett hozzáférni, és általában súlyosan romlott gépiratok formájában. A kéziratok leírása a JÓZSEF ATTILA KÉZIRATAI című katalógusban megtalálható volt 1980 óta. Ez a tény azonban csak a költő betegségének és orvosainak, illetve analitikusainak képéhez nyújtott kiegészítő adalékokat, némi szint a meglehetősen fakó ábrázoláshoz. A kéziratok hagyatékban végbevitt pusztítás ezekre a szövegekre – hatékony elzártságuk jóvoltából – nem terjedt ki, így most csak azokkal a nézetekkel kell számolnunk, melyek szerint az „analitikus iratok” érdektelenek, a költő szellemi leépülését dokumentálják, az analitikusok hozzá nem értését és ebből adódó bűnösségét bizonyítják, illetve hogy kiadásuk egy beteg ember személyiségi jogait, a kötelező orvosi titoktartás szabályát sérti.

Bármilyen sajnálatos is, a kíváncsiság mindig erősebbnek bizonyul a titkok megőrzéséhez fűződő etikai megfontolásoknál. Ezeknek a szövegeknek a zárolását mindig olyan emberek szorgalmazták, akik már olvasták őket. Így ezeket a szempontokat nyugodt lélekkel figyelmen kívül lehet hagyni. „A költő lelke közvagyon”, ezt legkésőbb a halála után három hónappal bebizonyította a Szép Szó emlékszám, Remenyik Zsigmond Szántó Juditnak címzett jókívánságaival és a költő személyét példátlanul bizalmasan kezelő egyéb írásokkal.

Hogy az „analitikus iratok” érdektelenek lennének, az természetesen akkor sem lenne igaz, ha nem József Attila írta volna őket. Az irgalmatlan prűdériában szenvedő harmincas éveknél egy ilyen jellegű dokumentuma már csak a személyiség-lélektan és a történelem folyamatainak összefüggéseit illusztrálható is pótolhatatlan jelentőségű lenne.

Az analitikusok vétkességének és a rájuk zúdított egyéb vádaknak semmiféle alapjuk

nincs. Bebizonyosodott, hogy a költő ezeket a szövegeket nem analitikusai felszólítására írta, még ha feltesszük is, hogy később esetleg felhasználták abban a tevékenységben, amit pszichiátriai-pszichológiai kezelésnek képzeltek. Valójában csak tőlük telhető segítséget nyújtottak az alkotónak a „pokolraszállás” legkeményebb stádiumában: az önnön tudatalattijába való utazásban.

Miért érezte szükségét József Attila, hogy tudatába emelje azokat a lélek mélyén lapuló motivációkat, amelyek a gyermekkor elmúltával minden normális embernek törődnek a napi használatban hozzáférhető emlékezetéből? Hiszen ez örülség! Olyan, mintha a lélegzését, a szivverését próbálná vegetatív-automatikus működésből tudatossá emelni! Igaz, hogy a jógik képesek erre. A különbség mindössze annyi, hogy a jógik vissza is tudnak térni ebből az állapotból. József Attila pedig behalt az alászállás következményeibe. Nos, igen. A vállalkozást magát azonban mégsem lehet csupán kimenetelének tragikus volta alapján megítélni. Ha sikerült volna a visszatérés a tudatalatti – költő számára korábban hozzáférhetetlen – világából, akkor nemcsak a korszak legnagyobb költőjeként, de az önmagán végzett legkegyetlenebb vizskekció hőseként ismerhetnénk őt. Persze a vállalkozás nonszensz volta már a megnevezésből is kitűnik: önmagán végzett élveboncolás túléléséről beszélni képtelenség. Így látjuk ma. De hogy láthatta ő akkor?

A korszak, melynek költői gondolkodása József Attila életművével éri el meghaladhatatlan csúcspontját, a tudományok, a racionalizmus kora. Ennek a kornak a hőse a sarkkutató, aki élete kockáztatásával jut el egy olyan helyre, ahol semmi látnivaló nincs; a vadász, aki azzal büszkélkedhet, hogy ő ejtette el az utolsó mediterrán fókát; a műkedvelő régész, akinek sikerül megtalálnia Trója falait, és bizonyára azt képzeli, hogy abból a néhány kőből és faltörődékből megfejtheti az ILLIÁSZ szépségét. Ez a korszak a világ megismerésének lázában égett, és hőse a világot látta volna összeomlani, ha be kell látnia, hogy a megértés csak a felejtés árán lehetséges; hogy csak úgy tud világosságot teremteni, ha békén hagyja a sötétséget; hogy a fény csak akkor segít felismerhetővé tenni a látnivalót, ha ott van mellette az árnyék. A min-

den részletében megvilágított tárgy, melynek minden pontján minden szinkomponenst sikerült felderíteni és megvilágítani: maga a gyakorlatlan fehérség, a semmi, a fehérvakság.

Ennek a tévedésnek azután olyan következményei lettek, amelyeket még sokáig nem heverünk ki: a térképek átrajzolgatása, háborúk, a mikroorganizmusok megőrzítése, a környezet rettentő tönkretétele. Mindez azonban más lapra tartozik. Nézzük meg, hogy hogyan működött ez a megismerő apparátus József Attila költői munkájában. Ha az analitikus szövegek nincsenek, hihetetlenül nehéz felderíteni, hogy milyen úton jut el a jelenségeknek egyetlen képben való megragadásáig. Egyetlen példa: a NAGYON FÁJ zseniális képe szerint „*Ki szeret s párra nem találhat / oly hontalan, / mint amilyen gyámoltalan / a szükségét végző vadállat.*” A kép kegyetlen teljessége el is feledteti az emberrel a kérdést: Hogy jutott ez eszébe? Pedig követhető. A RAPAPORT-LEVÉL jelenlegi számozás szerinti 1/2. lapján azt a helyzetet elemzi, amikor gyerek volt, alacsonyabb a beszélgetőtársánál: „*ha vele beszélek, föl kell rá, az arcára, néznem. Ebbe a helyzetbe ha beletörődöm, passzív vagyok, elég jó belső érzéssel, lokálisan az anusom lép érzelmi öntudatom előterébe.*” A végbél ingerlő záródása tekintélysemély előtt az állatoknál a fark behúzásával is kiegészül. A végbél elliázása állatoknál a nyugalom és a dominancia érzésével jár együtt. A székelés azonban rendkívüli állapot; ilyenkor az állatnak nincs lehetősége arra, hogy a közösségi viselkedés gesztusait alkalmazza. Ezt nevezi a költő gyámoltalanságnak, amit részben maga a látvány is sugall – ezért hatásos a kép, ezért érthető meg etológiai előképzettség nélkül is –, de a pontos analízishez részint az anális tiltások tudományos elméletének ismeretére, részint önnön anális viselkedésének megfigyelésére is szüksége van. Ugyanakkor az anális élményekről való beszámolás a korban talán a leg súlyosabb tiltás alá eső tevékenység. Ahogy József Attila egyre mélyebbre hatol önnön lényének tiltott területeire, úgy kell a költőnek egyre elszántabb küzdelmet folytatnia azért, hogy a társas viselkedés tiltásai között el tudjon lavírozni, hogy a korszak igényének megfelelő, lehetőleg szintelen és szagtalan esztétikumká alakítsa minden tiltásnak és minden átformálásnak egyre szívósabban ellen-

lő ösztönös és tudatalatti élményeit; hogy költeménnyé esztétizálja az ismeretté absztrahált vegetatív viselkedési reflexeket. Az analízis és genitális tiltások falait költészetében sohasem hágtá át. Az ilyen természetű jelenségeket valószínűleg közvetlen *esztétikailag* értelmezte, ezen a területen a szabálysértésre nem is gondolt. Ha megvizsgáljuk, hogy milyen genitális mozzanatokot találhatunk költeményeiben, akkor a „*Ritkás erdő alatt a langy tó, / lukba búvik piros bogárka*” típusú ábrázolásoknál konkrétabbakat nemigen találunk. (Hacsak azt, hogy „*Flóra, csináljunk gyereket*”, nem számítjuk annak.)

Ha tehát valójában arra vagyunk kíváncsiak, hogy honnan ered az analitikus szövegek zár alatt tartásának belső kényszere, azt kell mondanunk, hogy az esztétikumnak abból a harmincas évekbeli, szemérmes és tartózkodó felfogásából, amit József Attila maga is, magára nézve is kötelezőnek tartott, és a SZABAD-ÖTLETEK... és rokonai kivételével nem is lázadt ellene (sőt, mint láttuk, ez sem lázadásnak, hanem a költészetet kísérő anyaggyűjtő kutatómunka részének tekinthető). Ahelyett, hogy felrúgta volna ezt a közmegegyezést, megpróbálta bizonyítani, hogy a maga tehetségével, a szükséges társadalomtudományos és lélektani ismeretek elsajátításával lehetséges az embernek, mint a világ elemének és jelenségének racionális megismerése és leképezése, költészeté transzformálása. Az a szemlélet, amelyben meghasadt a *szellem és a szerelem*, amely az ember egészséges spirituális funkcióit bipolarissá felezte, érzelemre és indulatra, eszméltre és fufangra, szerelemre és szexre bontotta, és ráadásul az egész jelenségrendszerre ráhúzta egy spekulatív etika jó-rossz kettősségét, természetéből adódóan összebékíthetetlen a teljesség fogalmával. Nyilvánvaló, hogy József Attila, amikor áttemelte ennek az esztétikumnak a világába a „sötét oldal” jelenségeit, mindig a pusztulás képeit kapta eredményül. „*Mi emberek, sülél erők, / érezzük, napjaink letelnek*” – mondja, és „*Lágyan ulnek ki a boldog / halmokon a hullafollok*”, de ezzel együtt „*E világban dolgozol, / s benned dolgozik a részvét / Hüba hazudozol*”. Nem a saját halálát, annak sorsszerűségét, hanem *minden dolog* halálának a sorsszerűségét ismeri fel a halálversekben. Nem önnön elméjének megbomlásáról,

hanem az imént vázolt világtrend logikájának megbomlásáról számol be „bolond”-verseiben; a rend megbomlásáról, amelynek médiumául szegődött. A válság nem a médiumé, hanem a szellemé; a médium csak beszámol róla.

Ennek a tevékenységnek a hihetetlen tudatosságát dokumentálják az analitikus iratok. Arról a József Attiláról kaphatunk képet, aki árnyként követi a költeményekké esztétizált szövegek alanyát, beszélőjét, a több, mint ember József Attilát, aki olykor angyali, gyakrabban gyermeki jelenség, akinek a való világban talán nincs is árnyéka. Pedig a babona azt tartja, hogy sohasem találhat megnyugvást az a lélek, akinek ellopták az árnyékát. Itt az ideje, hogy ezt a megtalált árnyékot óvatosan, körültekintően, de határozott kézzel a sarkához illesszük.

Bodor Béla

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Márton László: *Átkelés az úvegen. Útirajz Jelenkor, Pécs, 1992. 392 oldal, 276 Ft*

I

A VAK LEVERI A POHARAT

Egy önmagát megsemmisítő fantázia kalandjai

Az eredeti mondás így szól: *Leverlek, mint vak a poharat*. Ha a „mint” szót elhagyjuk a mondatból, valósággá válik a hasonlat, eltűnik a hasonlító, az eleddig határozatlan személy (a vak) éles körvonalakat kap, vagyis másképpen fordul komolyra a helyzet: *a vak leveri a poharat*.

Márton hasonló esetekben ugyanígy jár el, életre keltve az eredeti pozíciójukban unalmassá merevedő szavainkat, szófordulatainkat. De hová tűnik a mindenkori hasonlított, a „te”, akit „majd levernek, mint vak